

Vasra-vert ígélet

„Szabadság: vasra-vert ígélet,
szemünk láttára hervadsz,
a rozsdát-vétekező láncok közt...”
Bari Károly: Jannisz Ritszosz

Megjelent egy fontos könyv, melynek nyomán végigkövethetjük a szabadság ígéletének vasra veretését és hervadását a magyarországi cigányságra nézve. Ránézhetünk a tévutak, hibák és bűnök láncolatára, mely a hatalmas kutató, szervező, jogvédő, politikai és alkotómunka ellenére oda juttatta a cigányságot, a magyarországi társadalmat és a kettő viszonyát, ahol most van. A leg-szerényebb reményeket is megcsúfolva. A könyv Daróczi Ágnes memoárja, amely Kóczé Angélával folytatott hosszú beszélgetésein alapul. (Daróczi Ágnes: *Hosszú az út előttem*, Tények és Tanúk, Magvető, 2023, 424 o.)

A tévutak sorát a magaméval kezdem.

A cigányságnak el kell tűnnie. Ezt gondoltam egyetemista koromig. Holott nem hoztam magammal otthonról semmilyen ellenérzést cigányokkal szemben. Nem is volt bennem ilyesmi, csupán a kispolgári-kommunista szüleim által belém nevelt meggyőződés arról, hogy miként élnek a rendes emberek. És hogy azok, akik nem úgy élnek, nem valók ebbe a világba. Mert ebben a „felszabadított világban” mindenki élhetne úgy, ahogy mi. Akik mégsem, azok a múlt maradványai, és azokkal valaminek történnie kell. Olyasminek, ami maradványokkal történni szokott. Semmi rosszra nem gondoltam, csak arra, hogy ne legyenek olyanok, amilyenek. Mert az nekik sem jó, nekünk sem jó. Beláttatjuk, belátják, és kész. Ahogy majd minden honfitársunkkal is beláttatjuk, hogy műveltebbnek kell lenniük, mint amilyenek, szeretniük kell a művészeteket. Ezért mentem népművelés szakra. A cigányok is aufklérista idealizmusom tárgyai voltak.

Jó voltam történelemből, tudtam egy csomó népről, amely eltűnt. Nem kiirtva, nem tragikusan, hanem békésen és konszolidáltan átalakulva. Nem történhetett más, mivel ahogy éltek, úgy a társadalom adott fejlődési fokán már nem lehetett élni. Megszűnt a létjoguk. Ha belátják a cigányok, hogy nekik sem jó cigánynak lenni, akkor minden rendben lesz.

Csak egy ember zavarta ezt a legkevésbé sem eredeti nézetemet. Egy ifjú ember, aki csodáltam. Bari Károly. Hogy egy korombéli fiúból milyen félelmetes, nagy költészet tud kiáradni! Hogy ennek a fiúnak a magyarja ezerszer gazdagabb és kifejezőbb, mint az én magyarom!

A 16-17 éves korában írt verseit hozó 1970-es kötete, a *Holtak arca fölé* az elit gimnáziumom irodalmi érdeklődésű közegében is terjedt, mint a tűzvész. Megszerezhetetlen volt. Kölcsönkapott példányból másoltam ki magamnak kézzel az egészet. A felét meg is tanultam. Bennem éltek a sorok, amelyek

ahhoz a fekete-szivárványos világhoz láncolódnak, amelyről azt vallottam, meg kell semmisülnie. Az értelem parancsára. Csak hát: „Ráncokkal szíjazta arcunkat / e földhöz az idő; e csontokkal-kártyázó / temetőhöz ráncokkal kötött, nem jön / tavasz, nem jön tél sem, hogy eloldozzon, / szívünket éjszánkánként álom-ékekkel szántja körbe / a sötétség, ideszülettünk virággyökerek étkeül; [...] ez hát / a hazánk, ez a káromkodásainkra-feszített / szegénység, dobravert életünkért a nyomorúsággal-alkudó / kalmár...” (*Hazánk*). Mire katonának vittek, már ez a Kormos Istvánnak ajánlott vers is megjelent Bari második kötetében, az *Elfelejtett tüzekben*.

Egészen felvillanyozott, amikor megtudtam, hogy a költő is ott van a vásárhelyi laktanyában egy vagy két emelettel fölöttem. El akartam mondani neki, hogy mit gondolok a cigányok dolgáról. Képzelem, hová küldött volna. Még gyűjtöttem a bátorságot, amikor elvitték felvágott – a laktanyában azt híresztelték, kamuból, épp csak ott, ahol nem veszélyes, felvágott – erekkel. Eltűnt, és a bebörtönzéséről már nem tudtunk semmit. „...fölmetszett csuklóm nagy pólyáját bilincs-bölcsőben ringatta a vád” – olvashattam már szabad diákként 1976 nyarán az *Élet és Irodalomban* megjelent nagy versében, a *Száműzetésben*. Akkor már restelltem, amit másfél évvel azelőtt a „cigánykérdésről” gondoltam. Ahhoz bőven elég volt egy év a kiváló és minden aufklérista illúziót szétoszlató pesti népművelés szakon, ahová Daróczi Ágnes is járt két évvel fölöttem.

Amit 18 éves koromban gondoltam, azt gondolta és gondolja mindmáig Magyarországon a nagy többség. Csak nem olyan ártatlanul, a történelmi lépték semlegességével, vád nélkül, naiv jóakarattal. Hanem csak úgy, hogy tűnjenek el. Akárhová és akárhogy. Mert menthetetlenek. És kár beléjük minden fillér. Legyenek ott, ahol nem látjuk őket. Ne zavarjanak a sorsukkal és az életükkel. Ne legyenek tétel semmilyen költségvetés kiadási oldalán. És erről gondoskodjanak a kormányok, a rendőrök, a bőrfejúek. Azok beszéljenek a nevükben, akik nem beszélnek, csak a saját köreikben kavarrják a szart.

Ehhez az állapothoz sohasem voltunk közelebb, mint most.

És soha nem volt elevenebb a remény, hogy ez másképp lesz, hogy ez csak másképp lehet, mint a rendszerváltás idején.

A hagyományörzés feltétele a hagyományokkal való szakítás. Ez a paradoxon határozta meg Daróczi Ágnes életét. A szülei szakítottak a hagyománnyal, amikor hagyták őt kilépni a roma nők tradicionális szerepéből, hogy a hagyományörzés protagonistája lehessen, és ehhez egyetemi diplomát szerezhessen az elsők között cigány anyanyelvű nőként. Az anyja az iskolából nagyon korán kikényszerült. Télen az iskolába menetelhez a cipőért az unokatestvérével megküzdő és alulmaradó anyja magánéleti lázadása, kis családja függetlenségének, a saját szoba-konyhás háznak a kiharcolója nyitott teret lánya közéleti lázadásának. A cipőcsatát megnyert Choli Daróczi József harcostársaként, olykor ellenfeleként.

Az őt (és a cigány kultúra és közélet több jelentős személyiségét, Choli Daróczi Józsefen kívül Daróczi Jánost, Daróczi Dávidot) kibocsátó nagy bedői családját és annak környezetét rögvest úgy jellemzi, mint amelynek hagyó-

mányos volta részleges és relatív: olyan anyósközpontú, matriarchális rend, amely egyáltalán nem jellemző valamennyi roma közösségre, másrészt történelmileg nagyon is új jelenség. Akkor alakult ki, amikor a világháború, a deportálás, a kényszermunka, az ingázó életmód távolba – ha nem a sírba – vitte a cigány férfiakat, akik nem lehettek jelen a család mindennapjaiban.

Az a cigány közösség, amelyben Daróczy Ágnes mozgott, egyszerre volt matriarchális és nőelnyomó, macsó.

„A roma társadalom alapjaiban véve matriarchális, mert a nők felelősek a hagyományok továbbadásáért, a család fönntartásáért, a család megtartásáért. [...] Ugyanakkor ez egy erősen macsó társadalom is, ami nem azt jelenti, hogy mindig és feltétlenül a férfiak döntenek. A látszat viszont ez kell legyen: a férfiak diktálnak, és a nők nem szólalnak meg.” Daróczy Ágnes szerint női mivolta hátrányt jelentett számára a cigány közéleti küzdelmekben – és ezek szerint a hagyományos életmódból kiszakadt, értelmiségi cigány közegben – is.

No de mi ebben a speciálisan cigány? A macsó jelleg nyilván kevésbé, mint a matriarchális. A hagyományos gádzsó család patriarchális: a macsó vonás benne van, a matriarchális nincs. Csak éppen a hagyományos családi viszonyok annál nagyobb mértékben szorulnak vissza társadalmi rétegekben és származási csoportokban, minél polgárosodottabb rétegről, csoportról van szó.

Egy nagyon kedves, liberális és demokrata barátomban az a kép él Daróczy Ágnesről, hogy ő az, aki azt próbálja elhittetni az emberekkel, hogy a cigány nő úgy boldog, hogy három lépéssel az ura mögött lépdélhet az utcán. Ha jól sejtem, ez a torzult emlék a Deák Ferenc téri Gödörben lezajlott egyik régi beszélgetés nyomán tapadhatott meg olvasott és felvilágosult barátom fejében, ahol magam is vitába keveredtem Daróczy Ágnessel a hagyomány és a polgárosodás viszonyáról. Ágnes nyilván azt magyarázta, hogy az a kép az ura mögött menő cigány asszonyról nem tükrözi a valóságos hatalmi viszonyokat a cigány családban. A vita hevében a mondandó egyensúlya nyilván megbillent, a befogadó fül tovább és a homályosodó emlékezet még tovább billentette.

Az mindenesetre igaz marad és nem mindig könnyű igazság azoknak, akik szerint a népi hagyományok, alkotások fontosak, hogy a hagyomány csak az eredeti közegéből, a hagyományos életmódból kiemelve őrizhető meg, mert valamennyi hagyományos életforma kivet a jelenből, a gyorsuló történelmi időből. Ez a magyar, a székely, a zsidó és mindenféle hagyománnyal így van. Nincs értéktelen hagyomány, és nincs megőrzésre alkalmas hagyományos életmód. Azokból csak a külvilág kegyelméből fenntartott gettóéletek lehetnek, mint az ámisoké Amerikában vagy az ortodox szektáké Izraelben.

„Akkor ott eltört valami 56-ban” – véli az emlékező. Ama törés mögött súlyos etikai dilemma rejlik, ami a memoárban elsüllyed. Bizonyára a családi emlékezetében is elsüllyedt, amelyből Daróczy Ágnes merített, hiszen ő maga még csak kétéves volt akkor.

A memoár szerint a bedői cigányok 1956-ban, a forradalom kitörése után azt tapasztalták, hogy széthordják a téeszt, mindenki viszi, ami mozdítható, és akkor ők is megpróbálták elvinni, ami maradt, a disznókat, amelyekkel ők

dolgoztak. A falubeliek kíséretében megérkeztek a pufajkások, akik emiatt és még valamilyen fegyver miatt belehajtották a cigányokat kötésig a kanális jéghideg vizébe. „Az addigi bizalom helyébe gyanakvás került. Ha képesek fegyvert fogni rájuk... megtagadni tőlük a jogos járandóságot.”

A leírásból egy alapvető információ hiányzik. A cigányok és a többiek azt vitték ki a téészből, amit bevettek, vagy sem? A szövetkezetek felosztására és a kilépésre már a forradalom előtti években is volt lehetőség, és akkor a kikerülők visszakapták természetben vagy értékben (persze többnyire leromlott állapotban vagy leértékelve), amit bevettek. Ahogy az a *Körhinta* című filmben is megtörtént. A forradalom idején ez a folyamat felgyorsult. A kérdés az, hogy ki vitte azt (vagy annak az értékét), amit bevitt, ami tehát az övé volt, és ki vitte azt, ami nem volt az övé, amivel „csak” dolgozott, ami a munkalehetőséget jelentette a számára. Egy tulajdonos – gádzsó vagy cigány – nyilván akkor is rendőrért rohan, ha teheti, ha egy gádzsó viszi el a disznót, amit ő vitt be. A tulajdonközpontú, polgárosodó parasztság szempontjából ez a döntő kérdés. Ké volt a disznó? Antikapitalista, prekapitalista, szocialista felfogásban természetesen nem ez a döntő kérdés, hanem az, hogy ki dolgozott a disznókkal. A valamivel bíró (bírt) parasztok számára csak az első, a munkaerejükön kívül semmivel nem rendelkezők számára csak az utóbbi felfogás jöhet szóba. Ez is, az is érthető és méltányolható, csak nem egyeztethető össze. Aztán a karhatalom (akár igazi pufajkások voltak, akár csak rendőrök) mindenkitől mindent visszavett, különbség csak a bánásmódban volt, amelyből persze a legkiszolgáltatottabbak, legalacsonyabb presztízsiúiek kapták a legrosszabbat, noha gádzsókat is behajtottak a jéghideg vízbe a forradalom után, ahogy a *Tíz-ezer napban* látjuk. Mindenesetre ezekből a leírásokból, a törések értelmezéséből nem lehet kihagyni a valóságos értékrendi ütközést, amelyben benne van a polgárosodáshoz való viszony, aminek a lehetőségéből persze sokféleképpen kizárták a cigányok jelentős részét, már a földosztásnál is.

Lehet állást foglalni különbözőképpen, de nem lehet a történetet egy releváns mozzanat kihagyásával érvényesen előadni.

Daróczi Ágnes azokban az években nőtt fel, amikor a cigány nyelvet és népet kvázi betiltották. A forradalom után a véres megtorlást ellentételező társadalmi engedmények körében világra engedett cigány nemzetiségi szervezetet, a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségét 1961-ben fölszámolták azaz az indokkal, hogy nem érhetett el eredményt a cigányok „átnevelésében”, mert nemzetiségként viszonyult ehhez az „embercsoporthoz”, amely „ma már teljesen szétszóródott, elvesztette nemzetiségi jellegét.” (*Valóság*, 1962/1.)

Ebben a helyzetben lett ő iskolás évei végére országos szavalóverseny győzteseként, majd a TV 1972-es *Ki mit tud?*-jének döntőseként, negyedik helyeztekként a cigány nyelv és a cigány sorsról szóló versek nagy hatású, karizmatikus megjelenítője: országosan ismert arc 18 éves korára. Őt ugyan bántotta, hogy Sulyok Mária a *Ki mit tud?* zsűrijében prófétának nevezte, nem is volt az egészen helyénvaló kifejezés, de mindenesetre jelezte a személyiség, a tehetség és az elkötelezettség erejét, amellyel a cigány kultúra feltárásának, nyilvános művelésének, összegyűjtésének, feldolgozásának motorja

lehetett Daróczi Ágnes a 70-es évek elejétől. Már diákként is, aztán a Népművelési Intézet munkatársaként is döntő szerepe volt abban, hogy országszerte autentikus és (nem átnevelő, „fogmosást tanító”) cigány klubok nyíltak, együttesek alakultak, cigány képzőművészek hosszú sora vált ismertté; alkotásaik nyilvánosságra kerültek, nagy kiállításokon revelációkén hatottak; cigány festők és cigány népzenei játszó együttesek nemzetközi sikereket arattak. Ő készítette az első cigány nyelvű iskolai segédanyagot cigány anyanyelvű tanulók számára még egyetemi hallgatóként.

Ő volt a zászlóvivője annak az egész folyamatnak, amelyben a cigányság – ily módon elérhető része – találkozott önmaga kultúrájával mint értékkel, és ezáltal önmagára is értékként tekinthetett.

Daróczi Ágnest az Isten is animátornak teremtette.

A cigánykutatások nagyjából akkor kezdődtek, amikor Daróczi Ágnes előadóként feltűnt a nyilvánosságban. A könyv szerint a kutatók „hiába állították, hogy mintegy egymillióra tehető a szegénységben vergődők száma, a tény, hogy ezt egy cigányvizsgálattal mutatták be, megerősítette a '61-es párhaterőzot gondolkodásmódját, hogy a cigányság egy megszüntetendő lumpenréteg.”

Ez nem így van. 1969-ben Kemény első jelentős szegénységkutatása valóban szegénység- és nem cigánykutatás volt. Erről tartott 1970-ben nagy felzúdulást keltő előadás-sorozatot, amelyben a betiltott szegény szót használta. Ezt követte 1971-ben az első cigánykutatás. A szegénységet tehát nem cigányvizsgálattal mutatták be, és ezek a kutatások semmiképp nem támasztották alá azt, hogy a cigányság megszüntetendő lumpenréteg lenne, már csak azért sem, mert a kutatók a szegényeket egyáltalán nem azonosították a lumpen réteggel. Az viszont igaz, hogy Kemény 1971-ben – az 1961-es párhaterőzathoz hasonlóan, bár attól teljesen függetlenül – tagadta, hogy lenne sajátos cigány kultúra. De ez nem a kutatásából következett. Havas Gábor ezt mondja erről egy interjújában: „Kemény '71-ben hangsúlyozta, hogy szociális problémaként kezeli a cigánykérdést és nem kulturális kérdésként, sőt még az a mondat is szerepelt a zárótanulmányban, hogy sajátos cigány kultúra nincs, hanem a magyar szegénységen belül vannak a cigányoknak speciális színekkel rendelkező szubkultúrái. [...] Kemény nem revideálhatta a nézeteit, mert '77-ben kiment, de a tanítványai erről a pontról elmozdultak. Többek között én is.” (Esély, 1999/6.) 1975-ben egyenesen a Kemény Istvánhoz igen közel álló Solt Ottilia kérte fel Daróczit a fent említett cigány nyelvű iskolai segédlet megírására.

Daróczi Ágnes felidézi a cigánykutatás tárgyának meghatározásával kapcsolatos vitát. Kemény István a kutatás szempontjából azt tekintette cigánynak, akit a környezete annak tartott. Daróczi pedig „tűrhetetlennek” mondja, hogy „a környezet döntse el, ki a cigány”. Ez valóban tűrhetetlen, ha arról lenne szó, ki tarthatja magát cigánynak, kinek van joga a cigány identitásra. A szabad identitásválasztásra azonban szociológiai kutatást építeni nem lehet. A társadalom azokat kezeli cigányként, akiket annak tart, és azoknak határozza meg az életét, hogy cigányként kezeli őket. Ők a kárvallottjai mindan-

Polgár Miklós: Dancsa néni dédunokájával

nak a hátránynak, elnyomásnak, üldöztetésnek, ami ebből következik. Hogy mi minden következik ebből, ennek vizsgálatára hivatott a szociológia.

A zsidó és a cigány holokauszt kutatásának is azokra kell kiterjedniük, akiket a környezet, adott esetben a magyar állam zsidónak vagy cigánynak tartott függetlenül attól, hogy annak tartották-e magukat. (Kikeresztelkedettek százezrei nem tartották magukat zsidónak.)

A cigány identitás vállalása vagy nem vállalása emberi jog, ezzel a joggal pedig nem él dokumentálható, tehát kutatásban felhasználható formában a magukat egyébként magától értetődően cigánynak tekintő, életüket cigánynaként élő emberek jelentős része sem, amint azt mindenféle regisztráció eredménye bizonyítja a népszámlálástól a választói névjegyzékekig.

A probléma csak az, ha a kutatók azonosnak tekintik a környezet által cigányoknak tartott emberek csoportját a cigánysággal. Az egybeesés jelentős, de nem teljes, és elvileg sem tekinthető annak.

Éppen Havas Gábor hívta fel a figyelmet egyik kutatásában arra, hogy egy egészében cigánynak tekintett, úgy kezelt, a bűnözési statisztikákban is úgy szerepeltetett közösségben élőknek majdnem a harmada nem is cigány szülőktől származott.

Mindenekelőtt Daróczi Ágnes, Bársony János, valamint vitapartnerük, Karsai László érdeme, hogy a cigány holokausztról annyit is tudunk, amennyit. Karsai publikálta erről az első monográfiát 1992-ben, a Daróczi-Bársony házaspár pedig 2005 és 2015 között jelentetett meg erről könyveket magyar és idegen nyelveken. Karsai érdeme elsősorban a levéltári anyagok jelentős részének feltárása, Darócziék legnagyobb érdeme, hogy felhozták a

mélyből a cigány holokauszt, a porrajmos emlékezetét a cigány közösségekben, feltárták annak szóbeli emlékezetét, bevitték a köztudatba – már amennyire ezt a köztudat engedte – a porrajmost. Kezdeményezték és elérték a cigány áldozatok emlékműveinek felállítását. A megoldhatatlan probléma az, hogy a cigány holokausztot sem a dokumentumok, sem a szóbeli emlékezet alapján nem lehet feltárni úgy, ahogy a zsidó holokausztot, és úgy sem, hogy annak méreteiről megbízható becsléseket lehessen adni. Az erre irányuló kísérletek szükségképpen zsákutcába és olykor elmérgesedő vitákba torkollnak. A megoldhatatlan probléma az, hogy a cigány holokausztot sem a dokumentumok, sem a szóbeli emlékezet alapján nem lehet feltárni úgy, ahogy a zsidó holokausztot, és úgy sem, hogy annak méreteiről megbízható becsléseket lehessen adni. Az erre irányuló kísérletek szükségképpen zsákutcába és olykor elmérgesedő vitákba torkollnak.

Erdős Kamill, a fiatalon, 1962-ben meghalt autodidakta cigánykutató ötvenezres becslése a cigány halálos áldozatok számáról a legkevésbé sem tűnik reálisnak, nem is tudható, mire alapul. Az a 28 ezer nevet tartalmazó lista, amelyet László Mária, a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségének elnöke 1957-ben beküldött a Nácizmus Üldözötteinek Bizottságához, elveszett, és különben sem a halálos áldozatok, hanem a jóvátételre jogosultak neveit tartalmazta, tehát a túlélőket is. Ezekkel nem lehet mit kezdeni.

44

Az írásos dokumentumok részlegesek, a szóbeli források egyrészt szintén azok, másrészt mindig bizonytalanok. Nem kétséges, hogy mély fájdalokban gyökereznek, véres és tragikus valóság van mögöttük, de annak a valósághoz való viszonya pontosan nem állapítható meg írott források nélkül. Ez minden esetben így van, nem a cigány szóbeli források sajátossága egyáltalán. Például Eörsi Lászlónak az 1956-os harcokról szóló grandiózus könyvsorozata tele van a szóbeli források kétségbevonhatatlanul dokumentált cáfolataival. Ráadásul a porrajmos esetében időben távolabbi események emlékezetéről van szó, amelyek gyakran sajátos szabadulástörténetekként jelennek meg.

Ezt Daróczi Ágnes pontosan meg is fogalmazza: „Ezért nagyon sajátosan ez a csodák történetébe kapcsolódik, miközben nagyon is valóságos az alapja. De a bevésődés, a megőrzés nem ugyanolyan, mint mondjuk a zsidó közösségeknél, ahol évszámokkal, nevekkkel, települések neveivel támasztják alá a történetet. [...] Ez a különbség a szájhagyományra és az írásbeli kultúrára, annak hagyományaira alapozó történelem között.”

Ennél több is igaz, mert a zsidó holokausztot mindenekelőtt a gyilkosok oldaláról dokumentálták alaposan, a porrajmost pedig arról az oldalról sem.

Itt van egy érzelmileg nehezen összeilleszthető kettős igazság. A zsidó holokauszt nyilvános megjelenítése, megjeleníthetősége is erősen visszafogott, korlátozott volt a pártállam idején, különösen a 70-es évek közepéig, de mégsem rekesztődött ki a nyilvánosságból olyan totálisan, mint a porrajmos. A cigányság – és a magyar társadalom – elemi érdeke, hogy a cigány holokauszt emlékezete a holokauszt emlékezetének egyenértékű része legyen, és ne érezzenek, éreztessenek különbséget egy elveszett zsidó élet és egy elveszett cigány élet között. Ez különösképp fontos egy olyan országban, ahol a cigányellenesség minden felmérés szerint sokkal elterjedtebb és erőteljesebb, mint

az antiszemitizmus, és az érintettek mindennapi életét is sokkal inkább befolyásolja.

Ezt viszont nem annak eltakarásával, hanem annak tudatában kell elérni, hogy a zsidó holokauszt mögött sokkal hatalmasabb irtási akarat, szervezetség és motiváció állt, mint a porrajmos mögött. Ennek három oka van: Krisztus, a kommunizmus-kapitalizmus és az „őrségváltás”.

Krisztus tagadása és meggyilkolása, az antijudaizmus kétezer éve ható tényező, Krisztus tagadóinak jelenléte: botránykő. Két uralkodó vagy uralomra törő világrendszert, a kommunizmust és a kapitalizmust külön-külön is, együtt is igen széles körben a zsidók művének, a zsidó szellem megtestesülésének tulajdonítják, az ellenük folytatott harcot a zsidók elleni harccal azonosítják. A zsidókat úgy kell legyőzni, mint a leghatalmasabb világrendszereket. A vagyont és a gazdasági, valamint a kulturális-szellemi életben elfoglalt pozíciókat a zsidók kiiktatásával járó „őrségváltás” keretében lehet újraosztani a többség javára.

Ezek mind olyan tényezők, amelyek a cigányságot nem érintették. A faji alapú üldözés a zsidó és a cigány holokauszt közös és alapvető fontosságú eleme, de a fenti tényezők, amelyek meghatározták a népiirtás mértékét és szervezettségét, nem azok.

Viszont – a zsidókkal ellentétben – a második világháborúban besorozott fegyveres katonaként is meghaltak cigányok. Ők a harcok többi katona áldozatával tartoznak egy csoportba.

Mindezeket a tényeket és tényezőket együtt kellene megtartani a – leegyszerűsítésre hajló – közemlékezetben...

Daróczi Ágnes az ellenzék és a jogaikért fellépő cigány értelmiségiek viszonyát így jellemzi: „Az ellenzéki mozgalom kívülről empátiával szemlélt bennünket, de nem avatkoztak be ezekbe a politikai küzdelmekbe, mint például az OCT és az MCKSZ körül kialakult vitába. Legfeljebb érzelmileg támaszkodhatunk rájuk, de megértő szövetségesnek nem mondanám őket. Az ellenzéki szamizdat irodalomban ugyan megjelent ennek a dolognak a leírása évekkel később, 1988-ban, elég sajátos interpretációban. Havas Gábor írt erről (Fülöp Endre fedőnéven) a *Beszélő*-ben: pellengérré állította azt a levelet, amit 1984. november 2-án... írtunk Aczél Györgynek az egy hónappal korábbi Agitprop-határozat kapcsán.”

A 80-as évek derekán felülről létrehoztak két szervezetet a cigányság számára azzal a céllal, hogy valamit föl lehessen mutatni, valamivel kiszúrják a szemüket, de ez a valami ne rendelkezzen tényleges jogosítványokkal, ne legyen alkalmas hatékony érdekvédelemre, kisebbségi jogok követelésére, és csak a hatalom intencióinak megfelelően működhessen. Ez a két szervezet volt az idézetben említett Országos Cigány Tanács (OCT) és a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége (MCKSZ). Az utóbbi alakuló ülésén, 1986. június 12-én Daróczi Ágnes felemelő és történelmi jelentőségű beszédet tartott, amelyben kisebbségi jogok gyakorlására és kivívására hivatott, a többi nemzetiségi szövetséggel egyenrangú cigány tömegszervezet, a Cigány Szövetség megalakítását követelte, és a cigányság fölemelkedé-

sének feltételeiről és az ezzel kapcsolatos társadalmi felelősségről beszélt. Ez volt a „radikálisok” (Daróczy Ágnes mellett Zsigó Jenő és Bari Károly) platformja.

A jelen lévő oportunista többség lehurrogta Daróczy Ágnest. Őt és szövetségeseit, akiktől megtagadták a hozzászólás lehetőségét, botrányos jelenetek után kiutasították. Havas Gábornak a fenti idézetben utalt cikke így kezdődött: „A ’80-as évek elejére egyértelművé vált, hogy a durván húsz év óta változatlan elvek alapján működő hivatalos »cigánypolitika« teljes csődállapothoz vezetett. Ez a politika, miközben sikerült tökéletesen szétvernie a hagyományos közösségi szervezőerőket, az »asszimiláció«, az »integráció«, a »beilleszkedés« és a »felemelkedés« szépen hangzó és sűrűn hangoztatott célkitűzéseiből gyakorlatilag semmit sem tudott megvalósítani. A magyarországi cigányok túlnyomó többségét ma nagyobb szakadék választja el a nem cigány társadalomtól, mint a probléma megoldását célul kitűző párthatározatok megszületése idején, a ’60-as évek első felében. A mobilitás korábban is rendkívül szűkös csatornái teljesen bedugultak, és a szakadék túloldalán rekedt százezrek a romló gazdasági feltételek közepette kilátástalan helyzetbe kerültek. Ez a több százezres embertömeg katasztrófális állapotok között él, és reménye sincs a kilábalásra. Annál is inkább, mert a súlyosbodó gazdasági és társadalmi válság közepette a társadalom egyre türelmetlenebbül, sőt egyre ellenségesebben reagál a cigányság állapotából és létfeltételeiből eredő válságtünetekre.” Ez lenne az a szöveg, melynek szerzőjét és az ezzel azonosuló ellenzéki közeget, a *Beszélő* körét „nem mondaná” Daróczy Ágnes „megértő szövetségesnek”. Havas igen részletesen leírja az OCT és az MCKSZ megalakításának előtörténetét, és a két szervezet működésének első időszakát, amely teljes mértékben igazolta a jogtudatos „radikálisok” feltevéseit. 1987 végéig követi az eseményeket az 1988/1. számban megjelent cikk, amely tehát így korábban meg sem jelenhetett volna.

46

Havas Gábor egyáltalán nem „állította pellengérré” azt a levelet, amelyet Daróczy Ágnes és Lakatos Menyhért 1984 novemberében írt Aczél Györgynek, hanem egy két évvel későbbi eseményről számolt be: „A magára maradt »radikális triász« felkereste Aczél Györgyöt, hogy föltárja a Szövetség szervezése körül uralkodó tarthatatlan állapotokat, és a segítségét kérje ezek fölszámolásához. Aczél megígérte, hogy közvetíti panaszukat az illetékesekhez, de a beszélgetésnek nem lett semmiféle kézzelfogható eredménye.” Ez a szöveg ott is van a kötet egyik lábjegyzetében.

Egyébiránt Daróczy Ágnes és Bari Károly teljes mértékben vállalható leveleket írtak Aczélnek (az egyik olvasható is a kötet mellékletei között), amelyekben természetesen nem ütnek meg ellenzéki hangot, de keményen követelik a cigányellenes megnyilvánulások elleni fellépést, az önálló cigány múzeumot, a Vekerdi–Várnagy-féle cigányellenes „tankönyv” visszavonását stb. A korábban bebörtönzött, a sajtóban megrágalmazott, szilenciummal sújtott Bari Károly ekkorra már szívélyes viszonyba került Aczéllal, aki igen nagy elismeréssel nyilatkozott a műveiről.

A „megértő szövetségesnek” „nem mondható” demokratikus ellenzék 1985 októberében felhívást intézett az Európai Kulturális Fórumhoz, amelyben

kifogásolta, hogy a cigányságtól megtagadják az etnikai alapon való szervezkedés jogát.

A demokratikus ellenzék oszlopos tagjai alakították meg és működtették 1979 óta a SZETÁ-t (Szegényeket Támogató Alap), a *Beszélő*ben a cigányság ügye folyamatosan jelen volt, a Létminimum alatt című rovat számról számra hozta a cigány sorstörténeteket. A memoár egyéb részeiből egyébként is kiderül, mennyire „megértő” és tevékeny szövetséges volt Havas Gábor, Csalog Zsolt, Solt Ottilia...

A *Mozgó Világ* 1988 októberében kerekasztal-beszélgetést szervezett a jövőről: merre menjen, merre ne menjen az ország. A beszélgetésen részt vett két leendő miniszterelnök, Medgyessy Péter és Orbán Viktor, valamint különböző pártok és politikai erők képviselői: Andics Jenő, Bihari Mihály, Miszlivetz Ferenc. A hosszú beszélgetésben az ország előtt álló egyik legsúlyosabb kérdésről szó sem esett, a cigány szó a beszélgetésben elő sem fordult. A szerkesztőség felajánlotta az írásbeli hozzászólás lehetőségét. Ezzel élt Daróczi Ágnes. A lap 1989/1. számában megjelent szöveg ebben a kötetben is benne van: „A kiutat keresők egyik csoportja a gazdasági liberalizációban és a politikai demokratizmusban látja a megoldást. [...] Nekem cigányként kétféle kötődésem van: a többségnek és a kisebbségnek egyszerre elkötelezve vagyok magyar és cigány; aggodom az országért s e Hazában nemzetiségem sorsáért. És bár számomra ezek a célkitűzések rokonszenvesek, mélységesen aggaszt az a kérdés, vajon akad-e hely az én népem számára is ebben a remélt új demokráciában, liberalizmusban, nemzeti közmegegyezésben? Akad-e szövetséges gondjaink megoldásában? Kiszolgáltatóitjai vagy egyenrangú partnerei leszünk-e a megoldást keresőknek? [...] A gazdasági liberalizmus sikere csak akkor garantált, ha a lemaradó társadalmi csoportok kompenzáló érdekérvényesítési és felzárkózási lehetőségét politikai programmá emeli. A nemzeti egység vagy közmegegyezés megteremtésénél óhatatlanul felvetődik a kérdés: Mire teremtünk egységet a cigányokkal kapcsolatban? A velük közös országépítésre vagy a jövőből való kizárásukra?” Egy kutatás adatai szerint „a válaszadók több mint kétharmada mereven elutasító, előítéletes a cigányokkal szemben. [...] Kézenfekvőnek és egyszerűnek tűnhet [a hatalom gyakorlóinak számára – R. S.] ... cigányellenes nemzeti egységet teremteni.” (*Mozgó Világ*, 1989/1.)

A ma élő cigányok többsége a fenti mondatok megjelenésének idején, a rendszerváltás reményteljes pillanatában még nem is élt, vagy kicsi gyerekek voltak. És most, három és fél évtizeddel később demokrácia sincs, liberalizmus nincs, csak a cigányellenes konszenzus megteremtésében sikerült hatalmas eredményeket elérni. A cigányság elszigeteltebb, szegregáltabb, mint a rendszerváltás éveiben, és a lehető legtávolabb vagyunk attól, hogy a cigányság emancipációját szolgáló távlatos programnak bármiféle esélye, fajsúlyos politikai képviselője lenne. A legkiszolgáltatóbb cigányok szövatai pedig azokat erősítik, akik a cigányság mai helyzetéért a legsúlyosabb felelősséget viselik (noha politikai versenytársaik felelőssége is éppen eléggé súlyos).

A rendszerváltás idején sokunk számára evidencia volt, hogy a cigányok által szabadon választott, komoly jogosítványokkal rendelkező legitim szervezetnek, kisebbségi önkormányzatnak kell a végre nemzetiségként elismert cigányok ügyét képviselniük, s ha lesz ilyen szervezet, az alapvetően megváltoztatja a helyzetet, és megnyitja a cigányság társadalmi emancipációjának lehetőségét. A kisebbségi törvény lett volna hivatott arra, hogy ilyen önkormányzat létrehozását lehetővé tegye.

Daróczi Ágnes súlyos szavakkal ítéli el azokat, akik elfogadták azt a kisebbségi törvényt, amely ebben a tekintetben (is) kudarcot vallott. Ebben az ügyben e sorok írójának a lelkiismerete sem jó.

Ahogy Daróczi Ágnes írja: létezett egy sokkal jobb, több garanciát biztosító, komoly intézményes lehetőségeket és anyagi alapot garantáló kisebbségi törvénytervezet, amelyet Bársony János és Kaltenbach Jenő dolgozott ki, amelyet a nemzetiségek kerekasztala is elfogadott, a kormány azonban elvetett. Hiába tiltakoztak, írja Daróczi, elárulták őket. Megszavaztak egy olyan kisebbségi törvényt, amely „biztosította a többségnek is jogot, hogy szavazzon kisebbségi listára, vezetőt válasszon a kisebbségeknek!”

Voltunk, akik elmondtuk, megírtuk, hogy a Kisebbségi Kerekasztalban elfogadott eredeti törvény a jó, de a helyzet úgy áll, hogy az elfogadott törvény alternatívája a semmi, mert másmilyen elfogadására nincs esély. A törvény rossz, de a semminél több. Rosszul gondoltuk, kevesebb volt a semminél, mert megszüntetett egy kínos hiányt anélkül, hogy használt volna bármit is a legnagyobb magyarországi nemzetiségnek.

48

Azoknak a nemzetiségeknek jobban megfelelt, akiknek csak olyan ügyeik voltak, amelyek a többség érdekeit nem érintették (bár anyagilag azoknak az önkormányzatai is a helyi vagy központi hatalom kegyére voltak utalva). A cigányság szempontjából a törvény katasztrofális volt, a mai változata pedig még inkább az. Volt olyan nemzetiség – például a szerb –, amely kifejezetten kampányolt a környezetükben élő nem szerbek körében, hogy szavazzanak a listájukra, mert így több helyi önkormányzatuk lehet.

A helyzet azonban az, hogy az adott nemzetiséghez tartozókat nem lehet semmilyen törvénnyel körülhatárolni. A legjobbal sem. Senkit nem lehet megfosztani attól a jogától, hogy egy adott nemzetiséghez tartozónak vallja magát, és senkit nem is lehet erre kötelezni. Nem lehet a szabad identitásválasztás jogától megfosztani senkit. Nincsenek objektív kritériumok. A nyelv nem lehet az, más nemzetiségek esetében sem, hiszen a nyelv gyorsabban vész el, mint az identitás, de a túlnyomórészt magyar anyanyelvű cigányok esetében végképp nem lehet az identitást nyelvhez kötni. Akkor például a beásoknak román önkormányzatokra kellene szavazniuk. Az életmód, az élethelyzet sem lehet kritérium, mert a tipikusnak tekintett cigány életmódokon, élethelyzeteken kívül is élnek cigányok, és azokon belül is élnek nem cigányok.

Hatósági jogosítványokkal rendelkező nemzetiségi önkormányzatokat nemzetiségi állampolgárok tiszta választása alapján demokratikus módon létrehozni nem lehet. Annak tehát, hogy a többség (is) választhasson vezetőket a cigányságnak, csak az az alternatívája, hogy ilyeneket állami keretekben ne válasszanak.

Nem álltunk készen rá pár évtől a rendszerváltás után, hogy amiben annyira hittünk, az nem lehetséges. Csak civil polgárjogi mozgalmak lehetségesek. Sokan máig sem jutottak el erre a belátásra.

Amikor a rendszerváltás sodrában megalakult cigányszervezetek ernyőszervezeteként létrejött a Roma Parlament, engedve a „politika” nyomásának, mely egy tárgyalófelet kívánt a cigányság oldaláról, Daróczy Ágnes kiszállt a cigány politikából. Legalábbis a politikacsináló cigány szervezetekből, mindenekelőtt a leghitelesebbként és legszínvonalasabbként induló Phralipéből. „Ebben a fázisban ott hagyom a Phralipét és a politizálást, újabb sokk és elárulatás.”

Teljesen igaza volt. A Phralipe akkori vezetői úgy gondolták, hogy a sok hiteltelen, kegyfüggő és kegykereső, a korábbi népfrontos, állampárti szervezetekhez hasonló vagy egészen komolytalan szervezetek együttesét a legnagyobb hitellel és legerősebb szellemi háttérrel rendelkező Phralipe a befolyása alatt tartja majd, és a Roma Parlament olyan lesz, mint a Phralipe, csak sokkal erősebb, mert a többi szervezet is beledja az erejét, és azokkal együtt lehet majd egyetlen legitim partnere a hatalomnak.

Tragikus vétek volt, hogy a Phralipe összeadta magát morálisan s intellektuálisan hozzá méltatlan szervezetekkel. Akkor még én is részt vettem a Phralipe munkájában, és pontosan azt gondoltam és mondtam, mint Daróczy Ágnes, de ennek nem volt jelentősége ott, ahol Daróczy Ágnes és több nálam sokkal fontosabb és érdemesebb ember szavát is figyelmen kívül lehetett hagyni. Nem is lett a dolognak jó vége valóban. A Roma Parlament szétesett, ami ezen a néven tovább működött, a Phralipe sokkal rosszabb kiadása volt, a hatalom pedig a még sokkal rosszabb cigány szervezeteket támogatta, amelyeket lehetett és elég is volt korrumpálni.

Daróczy Ágnes felidézi, hogy amikor Göncz Árpádot megválasztották köztársasági elnöknek, és megüresedett a budapesti listán szerzett helye az SZDSZ frakciójában, „Pető Iván egy nyilvános nagyrendezvényen elmondta, hogy az SZDSZ nemcsak hogy bevitt már két roma embert a Parlamentbe, de a következő a budapesti listán szereplő Daróczy Ági lesz. Hatalmas öröm futott végig a termen.” Ebben az örömben én is osztoztam. Az Almási téri szabadidőközpontban egy roma rendezvényen hangzottak el ezek a szavak. Nem egészen így, mert Pető azt mondta, hogy a budapesti listán Daróczy Ági következik a sorban. Formálisan tehát nem kötelezte el magát, de gyakorlatilag igen. Nagyon-nagyon sokat jelentett volna, ha a karizmatikus Daróczy Ágnes éven keresztül jelen lett volna az Országgyűlésben, szólt volna az ország népéhez (amely akkor még figyelhette és figyelte az Országgyűlés üléseit) azzal a lendülettel, kompetenciával, szónoki képességgel, amellyel rendelkezik. Az SZDSZ igen nagy lehetőségétől fosztotta meg nem csak a cigányságot, de az egész országot. A kodifikációban, törvénytervezetek elemzésében, módosító indítványok szerkesztésében valóban jól alkalmazható szürke eminenciás, akit helyette beültettek a patkóba, mindezen képességeit a háttérben, a frakció szakértőjeként is ugyanúgy hasznosíthatta volna.

Igaz viszont, hogy ha Daróczi Ágnes képviselő lett volna, akkor nem indulhatott volna el az ő vezetésével és arcával, cigányokból álló stábjával a televízió roma magazinja, a *Patrin*, amely a cigány média történetének kiemelkedő csúcspontja. Nagyon színvonalas, következetesen szerkesztett kulturális és közéleti műsor volt, amely fölöttébb népszerű is lett a cigányság körében, amíg át nem tolták nézhetetlen időpontba. 1998-ban pedig, amint az első Orbán-kormány átvette a hatalmat a köztévében, azonnal be is darálták, Daróczi Ágnes pedig kirúgták.

Daróczi Ágnes súlyos szavakkal bélyegzi meg az SZDSZ-t, amely feladta eredeti, legalább annyira szociális, mint liberális elveit, háttérbe szorította azokat, akik távlatos szociálpolitikát és cigánypolitikát képviseltek, akik a cigányok ügyét hordozták. A belső viták során elsőprő győzelmet arattak azok, akik az ehhez szükséges forrásokat gazdasági okokra hivatkozva megtagadták. Ez bizony így volt. (És még sok minden volt azon túl is, ami a könyvben olvasható. Magyar Bálintnak a kilakoltatást igazoló fellépése, részvétel a miskolci összpárti tüntetésen a cigánygyalázó rendőrfőnök mellett stb.)

Csak az nem derül ki a könyvből, hogy más pártokban még ígybbül volt. Pedig hát a szürkének is vannak árnyalatai, a bűnnek is vannak fokozatai. Egyetlen más párt sem vállalt volna föl olyan deszegregációs oktatáspolitikát például, amelyet az SZDSZ képviselt, és egy SZDSZ-es miniszter törekedett végrehajtani. (Az is Magyar Bálint volt.)

50

Azért van aközött különbség, hogy pártok, kormányok elszabotálnak szinte mindent, amit a cigányság ügyében meg kellett volna tenniük, vagy pedig olyan aktív cigányellenes politikát folytatnak, amelynek különösen 2010 óta vagyunk tanúi:

A szegregáció mértékét növelik, amennyire csak tudják, a miniszterelnök naplopó népségnek gyalazza az esélyt adó oktatásból kiszorított, ezért kárpótlásra jogosult cigányokat, megfojtják az Egyenlő Bánásmód Bizottságot, kiüresítik az ombudsman intézményét, üldözik azokat az emberi jogi szervezeteket, amelyek cigány ügyeket is felvállalnak, bátorító tétlenséggel nézik neonáci hordák grasszálását cigánytelepeken, cigányellenes, rasszista cikkekkel töltik meg a sajtójukat, minden alanyi jogon járó juttatást megvonnak a legszegényebektől, amit csak lehet, a helyi, települési hatalmak önkényének szolgáltatják ki a romákat a kegyként adható közmunkához kötve a létezés minimális feltételeit biztosító ellátásokat is, eltapossák Iványi Gábor egyházának iskoláit és szociális intézményeit, következetesen szegényellenes, gazdagpárti állami újraelosztást valósítanak meg stb. stb.

Ez lett a szabadság ígéréteiből, mely szemünk láttára hervadt el...

Daróczi Ágnes a pályájának emlékezetében megáll 2012-ben. Annál a pontnál, amikor kitétték az egykor Népművelési Intézetnek, azután sokféleképpen hívott munkahelyéről, ahol a Magyar Televíziónál töltött éveket leszámítva egész életében dolgozott. Hiányzik még ebből a könyvből egy fejezet. Reméljük, hogy Daróczi Ágnes munkásságának is lesznek még további fejezetei. Legyen még hosszú az út előtte.